

Тема 4. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В ОЦІНЦІ НАЩАДКІВ

(2 год.)

План

1. Козацько-старшинські літописи та «Історія Русів».
2. Т.Шевченко.
3. М.Костомаров.
4. М.Грушевський.
5. В.Липинський.

Література:

а) основна

Історія Русовъ. Київ, 1991. С.139–142.

Шевченко Т.Г. Твори. Т.1. Київ, 1989. С.169–172, 269; Т.2. Київ, 1990. С.247 (“Розрита могила”, “Чигирине, Чигирине”, “За що ми любимо Богдана?”, “Якби-то ти, Богдане п’яний...”)

Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ, 2004. С.141–142, 150. – URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Kostomarov/Bohdan_Khmelnyskyi.pdf

Грушевський М.С. Історія України-Русі. Т.ІХ. Кн.2. Київ, 1997. С.1479–1508.

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-тім столітті. Київ, 1997.

б) додаткова

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Київ, 1993.

Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954.

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991.

Тексти до інтерпретації

Оцінка Б.Хмельницького в Літописі Самійла Величка

...Отож хоча й затулили тоді поляки вуста малоросіянам, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому відчинили двері гнівові, що ховався у їхніх серцях. Бо всемогутній Бог і всього живого творець від власного, найвищої слави піднесеного до небес Капернауми, престолу своєї імперії, побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян, – так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої корми лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу...

(Величко С. Літопис. Т.І. Київ, 1991. С.46)

Т.Г.Шевченко

РОЗРИТА МОГИЛА

... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,

У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі

Якби була знала,

Москаль розриває...

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають.
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерины
Сараною сіли.

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Сторонні люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

М.Костомаров про підсумки діяльності Б.Хмельницького

Набагато ймовірніше, що та отрута, яка повільно зводила Богдана у могилу, була принесена йому не з Польщі, а з Москви; то була московська політика, яка ламала всі його широкі плани знищення Речі Посполитої, єднання й розростання руси; ламала їх у той час, коли вони могли швидше, ніж будь-коли, здійснитися. Хмельницький пророкував на прийдешні часи, що засвідчують його численні промови. Він бачив, що Москва більше, ніж всі інші сусіди, зіпсує розпочату ним справу і надовго залишить руський народ у ярмі католицтва і панства. Крім того, грубе поводження московських людей з малоросами, на яке звідусіль надходили скарги, недовіра до нього московських чинів, недопущення українських комісарів на наради між Польщею та Москвою про долю руського народу, невдоволення проти Москви митрополита і значного православного духовенства, – все показувало йому, що возз'єднання Південної Руси з Московською державою не може здійснитися без чвар та потрясінь. Все це непокоїло гетьмана. Йому було за 60 літ; в його житті було багато ударів, проте віленський договір з усіма супровідними обставинами був для Хмельницького згубним ударом...

У цій розмові москвичів з українським гетьманом наочно виявилась відмінність півдня і півночі Руси. Розділені упродовж багатьох віків частини руського світу, маючи однакові цілі й прагнення, не могли швидко зійтись і порозумітись. А головне – Москва не могла

збагнути, що можна бути істинно руським і водночас вільним, бути вірним підданим государя і говорити правду прямо.

(Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ, 2004. С.141–142, 150)

Діяльність Б.Хмельницького в оцінці М.Грушевського

Не хочу зменшувати індивідуальності Хмельницького нітрохи. Але хочу запобігти фальшивому і шкідливому в своїх наслідках для історичної перспективи поглядові, що се нібито був титан між пігмеями, втілення державного розуму і державного будівництва, до котрого ніколи не могли підвестися його наступники. Мовляв за Хмельницького діялося щось таке, чого ні збагнути не могли його помічники і епігони; що коли б він прожив ще довший час, ми б побачили Українську державу он яку – а не ту Руїну, яка наступила.

Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік – але його велич не лежала в площині ні політичного, ні державного будівництва Нової Європи. В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав-Орд. З тою важною відміною, що для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади. В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріалом в кампаніях і байдужість про заховання території. В нім цілком не видно елементарної державної економіки, руки “державного хазяїна Української землі”, як колись говорилося. [...]

Політика Хмельниччини повна таких фатальних помилок, що рятуючи репутацію Хмельницького, його адоратори мусять приймати, що се не була його сфера. Тут мовляв господарила його компанія, і розходження в її гадках спричиняли помилки і хаос. Я теж так і думаю, що Хмельницький мало керував політикою, і часто віддавав ініціативу своїй компанії. Людина розумна – а Хмельницькому розуму ніхто не одмовить, не могла робити таких неконсеквенцій в політиці, ведучи її на власну руку. Я думаю, що в другій половині Хмельниччини в ній далеко більше значила родина Виговських, ніж сам Хмельницький; повторюю – Вигівщина почалась уже за Хмельницького. [...]

Я б сказав, що Виговський се був політик-європеець, тим часом як Богдан стихійна сила більш євразійського чи просто таки азійського характеру. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, а політиком був не великим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро. [...]

Так, в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно – не вважаючи що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів, ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостатчею ясного політичного плану, державної ідеї, політичного проводу – відсутністю хазяїна політики, так би сказати. Не був хазяїном Хмельницький, і не було взагалі хазяїна. Різні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та купка “бувших людей Річипосполитої”, до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, – може найменше були здатні творити новий державний лад. Творити нове взагалі трудно; коли людині навіть здається, що вона творить нове, в дійсності вона найчастіше повторює вже їй знане – з деякими тільки змінами і поправками. [...]

Затхлиною і мертвеччиною віє на нас з декларацій гетьманського осередку всього сього десятиліття – з виїмком хіба деяких переяславських балачок 1649 р., записаних Мясковським. Ніякої свіжої, сміливої, нової думки, яка б відбивала в собі сей великий соціальний і національний переворот, пророблений українським народом за сей рік. Здебільшого дешевенькі латки на старі пережиті порядки Польської Річпосполитої, і майже нічого більше понад те. Се чиста історія Саула, що мовляв пішов шукати заблудящих ослят свого батька і надивав королівство. Хмельницький і К° пустилися поправляти свої соціальні

позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народними масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи. Проробили непомітно для себе, не хочачи тої революції, і цілком не здібні були порахуватися з її значенням і наслідками. [...]

З поданого вище просторого огляду його доби і історії наступних літ, над котрими тепер працюю і сподіваюсь випустити в недовгій часі, мені здається – досить ясно впливає, як мало є підстав на те, щоб протиставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини – пізніший розтічі, дезертирству і партизанству. [...]

Повторяю, тим не хочу понизити Хмельницького. Все таки він лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в життю нашого народу – найбільшої революції ним пережитої, – але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями.

Але сих здібностей не вистачало йому для розв'язання історичного вузла нашого життя – так як не стало і у його епігонів. Між ними теж були голови і правителі неабиякі. Виговський, Дорошенко, Мазепа се теж були не рядові люди, а в порівнанні з Богданом мали далеко трудніші обставини для своєї діяльності і своїх планів. Він витратив українські ресурси за себе і за них і лишив їх без козирів (агутів). Се треба пам'ятати, щоб не піднімати його на якусь недосяжну височінь над наступниками – так як і над тими сучасниками-товаришами недолі, котрих я для прикладу назвав вище. Але ті ж фатальні труднощі, які стояли на їх арені, мав і він перед собою. [...]

Але Хмельниччина була все-таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава, руїнна, облита слізьми і потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і величних змагань.

(Грушевський М.С. Історія України-Русі. Т.IX. Кн.2. Київ, 1997. С.1496–1508)

В.Липинський про історичне значення діяльності Б.Хмельницького

Перемога плуга над нерозораним степом – це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим, общинним, ухадницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави Української зв'язати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніше, крок за кроком степ для плуга й для культури здобуваючи, ухадницьку нехліборобську Січ Запорозьку витіснити, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого Великого Гетьмана постане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козаччини, а з нею і цілої України – ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя провів, передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші «руїнники» українські його велику ідею на європеїзацію й на будівництво Петровської російської держави віддадуть, а свою власну національну справу, всупереч бажанням Великого Богдана, зв'яжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, зв'яжуть із гайдамацьким руїництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безпутним бунтарством...

(Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-тім столітті. Київ, 1997. С.93–94)